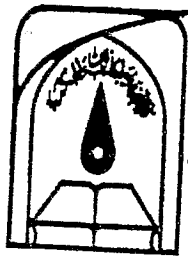

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

3363

۱۰ / ۱۲ / ۱۳۸۱

انستیتوت مطالعات ادبی و ادبیات فارسی
تهران

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

بررسی مفهوم آزادی در اشعار قیصر امین پور،

علی موسوی گرمارودی و فاطمه راکعی

معمّر ممیشویج

استاد راهنما

آقای دکتر منوچهر اکبری

۲۳۶۴۴

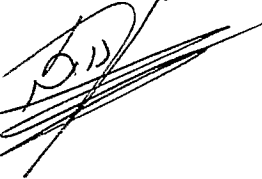

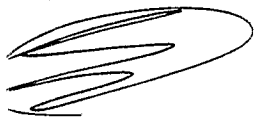
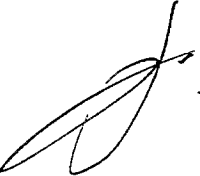
استاد مشاور

آقای دکتر محمد دانشگر

مهرماه ۱۳۸۱

تأییدیه اعضای هیئت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضای هیأت داوران نسخه نهایی^۱ پایان نامه آقای معمر ممیشویج
تحت عنوان: بررسی مفهوم آزادی در اشعار قیصر امین پور، علی موسوی گرمارودی و فاطمه راکعی
را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آن را برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد
می کنند.

امضا	رتبه علمی	نام و نام خانوادگی	اعضای هیئت داوران
	استاد	آقای دکتر منوچهر اکبری	۱- استاد راهنما
	استادیار	آقای دکتر محمد دانشگر	۲- استاد مشاور
	استادیار	آقای دکتر ناصر نیکوبخت	۳- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی
	استادیار	آقای دکتر حسینعلی قبادی	۴- استاد ناظر
	استادیار	آقای دکتر ناصر نیکوبخت	۵- استاد ناظر

تقدیم به پدر و مادر گرامیم که مرا در تحصیل علم تشویق و یاری نمودند و

در این راه سختی ما به جان خریدند.

به همسر گرامیم

و به فرزند گرامیم

فاطمه حنا

با امید به این که جزء پویندگان طریق تقوی و علم و فضیلت باشد.

تشکر و قدردانی

شایسته است که اولین تشکر و قدردانی را از خداوند مهربان داشته باشم که در کلیه مراحل زندگی مرا راهنمایی و مساعدت نموده است و تا زنده هستم، باید رهین رحمت‌های واسعه‌اش باشم. لازم می‌دانم از توجهات و راهنماییهای دلسوزانه از استاد محترم راهنما جناب آقای دکتر منوچهر اکبری و استاد محترم مشاور آقای دکتر محمد دانشگر که نظرات ارزنده‌ای برای پیشرفت تحقیق داشتند صمیمانه سپاسگزاری کنم.

نیز از مسئولان و تمام استادان محترم که در این مدت از فیض وجودش بهره‌مند گردیده‌ام تشکر می‌کنم. همچنین از تمام دوستانی که در این راه مشوق من بوده‌اند.

چکیده

آزادی به مفهوم امروزی آن یکی از موضوعات مهم جهان معاصر است. شاعران ایرانی به مقوله توجه ویژه‌ای داشته‌اند، هر چند مفهوم آزادی و برداشت آنها از «آزادی» با مفهوم کنونی متفاوت است.

در دوره اول ادبیات فارسی واژه «آزادی» در مقابل واژه «برده» و به معنی «اصیل نژاده» به کار برده شده است یعنی به ایرانیان در مقابل غیر ایرانیان آزاده گفته می‌شد. با گذر زمان آزادی معنایی درونی پیدا کرد که تا نهضت مشروطه استمرار داشت.

در عصر مشروطه «آزادی» مورد نظر شاعران آزادی اجتماعی بود که خود آنان تعریف دقیق از این مقوله نداشتند و در واقع بین تاریخ، رسم و عرف جامعه خود و واردات غربی سردرگم بودند. اما با آغاز حرکت انقلاب اسلامی که خود ماهیتی دینی و مردمی داشت تعریف آزادی هم تا ناندازه‌ای از مفهوم صرفاً غربی آن بیرون آمد و هویت دینی پیدا کرد. در شعر شاعران عصر انقلاب اشارات قرآنی و تلمیحات دینی آورده شده است.

با تحقق انقلاب اسلامی که برای ملت ایران «آزادی» را به ارمغان آورد شاعران در دهه اول انقلاب که برای اولین بار در کشور امکان اظهار نظر علنی در مورد آزادی را یافته بودند به آزادی اجتماعی توجه ویژه‌ای کردند.

در شعر قیصر امین پور، علی موسوی گرمارودی و فاطمه راکعی آزادی هم به معنای اجتماعی و هم به معنای فردی آن بکاررفته است.

هر چه از ابتدا انقلاب اسلامی به این سو می‌آییم در شعر آنان توجه به مسأله آزادی درونی می‌شود در حالیکه در ابتدای انقلاب اسلامی آزادی به مفهوم اجتماعی آن بیشتر مورد توجه بود که طبیعتاً در سالهای بعد از انقلاب و با تحقق آزادی دیگر نیاز چندانی برای پرداختن این موضوع احساس نمی‌شده است. تلقی آزادی در اشعار آنان با هویت دینی و اسلامی یعنی خاستگاه آزادی در نظر آنان اسلام است و در سخن از آزادی بیشتر از نماد بهره گرفته‌اند.

واژه کلیدی: ادبیات فارسی، آزادی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۳	مقدمه
فصل اول	
۶	آزادی و انعکاس آن در ادبیات
۹	آزادی در ادبیات کهن
۱۴	نگاهی مختصر به اوضاع و احوال ایران در زمان مشروطه
۱۶	سید اشرف الدین قزوینی و جلوه‌های آزادی در شعر او
۲۰	عارف و جلوه‌های آزادی در شعر او
۲۵	فرخی و جلوه‌های آزادی در شعر او
۳۰	بهار و جلوه‌های آزادی در شعر او
۳۵	عشقی و جلوه‌های آزادی در شعر او
فصل دوم	
۴۰	مختصری از اوضاع و احوال سیاسی - اجتماعی ایران قبل از انقلاب اسلامی
۴۴	جلوه‌های آزادی در اشعار حمید سبزواری
۵۵	جلوه‌های آزادی در اشعار جواد محدثی
۶۳	جلوه‌های آزادی در اشعار مشفق کاشانی
۷۳	جلوه‌های آزادی در اشعار محمد حسین بهجتی
۸۰	جلوه‌های آزادی در اشعار صدیقه و سمنی

فصل سوم

- ۹۲..... تحلیل و بررسی مضمون آزادی در شعر قیصر امین پور
- ۱۰۸..... تحلیل و بررسی مضمون آزادی در شعر علی موسوی گرمارودی
- ۱۲۳..... تحلیل و بررسی مضمون آزادی در شعر فاطمه راکعی
- ۱۳۶..... نتیجه گیری

«پیشگفتار»

از آنجائیکه «آزادی» یکی از مسائل مهم و مطرح در ادبیات جهان بوده و هست برآن شدم تا موضوع «آزادی» را در ادبیات فارسی و در عصر حاضر بررسی کنم.

علیرغم اینکه عنوان پایان نامه «بررسی مفهوم آزادی در اشعار قیصر امین‌پور علی موسی گرمارودی و فاطمه راکعی» است ابتدا می‌بایست سیر تحول معنای آزادی در شعر فارسی مشخص شود. بدین سبب جستجو را از ادبیات کلاسیک آغاز کردم که تا عصر مشروطه و بعد هم عصر انقلاب اسلامی ادامه یافت.

در بررسی شعر شاعران متقدم و نیز شاعران عصر مشروطه از تحلیل و بررسی اشعار پرهیز کردم و سعی نمودم تنها به آوردن نمونه‌ها و شواهد اکتفا کنم. در بخش مربوط به شاعران عصر مشروطه برای نشان دادن تأثیر حوادث اجتماعی و سیاسی خلاصه‌ای از زندگی نامه آنها آورده شده تا انگیزه سرودن شعرها مشخص باشد.

در فصل دوم ابتدا گوشه‌چشمی به اوضاع و احوال سیاسی سالهای قبل از انقلاب انداختیم تا در بررسی و فهم شعرها مفید واقع شود. نیز نمونه‌هایی از اشعار حمید سبزواری، جواد محدثی، مشفق کاشانی، محمد حسین بهجتی و صدیقه و سقمی با تحلیل مختصر آورده شده است تا مدخلی برای فصل اساسی پایان نامه باشد.

در فصل اساسی این پایان نامه درصدد بوده‌ایم تا شعر قیصر امین‌پور، علی موسوی گرمارودی و فاطمه راکعی را از حیث مضمون آفرینی و تصویرگری درباره آزادی تحلیل و بررسی نمائیم. به همین منظور تلاش شده است تا به سؤالات زیر پاسخ داده شود.

- ۱- آیا «آزادی» یکی از مسائل و موضوعات مهم شعر این شاعران بوده است؟
- ۲- وجه ممیز و منشأ و خاستگاه و نحو تلقی از آزادی در دیدگاه آنان با دیگران چیست؟
- ۳- آزادی در شعر آنان چگونه است؟
- ۴- تصویرهای عمده شعری درباره آزادی در شعر آنان کدامند؟

پس این تحقیق براساس فرضیات زیر صورت گرفت:

- ۱- آزادی یکی از مسائل مهم و موضوعات مهم شعر قیصر امین‌پور، علی موسوی گرمارودی و فاطمه راکعی است.
- ۲- دیدگاه مکتبی و دریافتهای ایدئولوژیک و نگرش انقلابی و اسلامی این شاعران موجب تمایز مضمون آفرینی و تصویرگری آنان درباره آزادی با بسیاری از جریانهای شعر پیش و پس از انقلاب شده است.

۳- مضمون آفرینی این شاعران متأثر از قرآن کریم سیره و احادیث معصومان دینی و انقلابی بوده است.

۴- عمده ترین تصاویر شعری آنان از آزادی در حوزه نماد و تشبیه آفریده شده است. هدف این تحقیق معرفی بیشتر مضامین شعری شاعران انقلاب و نیز نقد و ارزیابی شعر این شاعران در کمک به تعمیق ادبیات انقلاب اسلامی است.

«آزادی» از جمله مفاهیم و موضوعاتی است که طی چند قرن اخیر بخش عمده ای از ادبیات جهان را به خود اختصاص داده است. گوهر گرانبهای آزادی چه بعنوان نیاز فطری و درونی چه به عنوان نیاز اجتماعی و سیاسی افراد انسان همواره مورد توجه و تأکید بزرگان اندیشه در حوزه ادبی و سیاسی و اجتماعی بوده است.

در سیر تاریخ هر چه به قرون اخیر نزدیکتر می شویم انعکاس این موضوع را در ادبیات بیشتر و بیشتر می بینیم، تا جایی که در تقسیم بندیهای ادوار تاریخی ادبیات برخی از دوره‌ها را می توان «دوره آزادی» نامید:

شاعران، ادیبان و نویسندگان و متفکران ایرانی در کنار مسائل مهم دینی و عقیدتی توجه ویژه‌ای به مقوله آزادی داشته اند، هر چند مفهوم آزادی و نحوه برداشت آنها در قرون گذشته با مفهوم و معنای کنونی تفاوت کرده است. در آثار کهن ادبیات فارسی تا آغاز دوره مشروطه آزادی عمدتاً ناظر بر آزادیهای درونی یا روحی و روانی بوده است، نه آزادیهای اجتماعی و سیاسی.

«در آزادی درونی» اولاً آزادی از رذایل اخلاقی و نفسانی مطرح است؛ ثانیاً موضوع جنبه فردی دارد. اما در «آزادی اجتماعی» اولاً صفات روانی در اولویت قرار ندارد، ثانیاً موضوع آن هم شامل «فرد» است و هم شامل «اجتماع». به هر حال در شعر شاعران متقدم آزادی به مفهوم اول آن به کارفته است که اوج آن را باید در ادبیات عرفانی جستجو کرد که نه تنها آزادی از رذایل اخلاقی را توصیه می کند بلکه هدفش آزادی از تمام تعلقات دنیوی و نفسانی و حتی رهایی از بند خویشتن است. اما تدریجاً و با آغاز نهضت مشروطه و مردمی شدن ادبیات «آزادی» به مفهوم دوم آن نیز وارد عرصه ادبیات شد. آزادی به مفهوم «امروزین» از انقلاب سیاسی - اجتماعی فرانسه به این سو رواج زیادی در سطح دنیا پیدا کرد. آشنایی ایرانیان با تحولات سیاسی - اجتماعی غرب، چاپ و انتشار روزنامه، توجه روحانیت انقلابی به مقتضیات زمان و زمانه، تجربه موفقی مثل تحریم تنباکو از سوی مراجع بزرگ روحانی، همچنین آشنایی فارغ التحصیلان مدرسه دارالفنون با فرهنگ و آموزه‌های جدید غربی از جمله مؤلفه‌های مهمی هستند که باعث پدید آمدن نگرشهای جدیدی از مفهوم آزادی و آثار اجتماعی آن در ایران شدند.

«ادبیات مشروطه نقش و کارایی و رسانگی صدا و سیما را داشت. ادبیات مشروطه بیشتر ادبیات روز بود و شاعرانی چون اشرف گیلانی، عارف قزوینی و میرزاده عشقی و دیگران جدیدترین موضوع و مسأله روز را به صورت شعر و نثر و طنز سیاسی و محرک به گوش مردم رساندند.»^۱ اما نکته مهم و اساسی اینکه شاعران این دوره شناخت یا تعریف دقیقی از آزادی نداشتند. شاید به این دلیل که خاستگاه آزادی به این مفهوم غرب بود. شاعران ایرانی آزادی را به مفهوم «لیبرالی» و با تمایلات «ملی گرایانه» آن پذیرفتند و از آنجائیکه آزادی به این صورت را با مفاهیم دینی و احکام اسلامی سازگار نیافتند در مقابله با آموزه‌های دینی قرار گرفتند، غافل از اینکه جامعه ایران آن روز جامعه‌ای سنتی و پایبند به ارزشهای دینی بود.

اما همزمان با وقوع انقلاب اسلامی در ایران و تغییر و تحول چشمگیری که در عرصه‌های گوناگون این کشور رخ نمود؛ «شعر و ادبیات انقلاب» نیز متولد گردید. توجه به «مفاهیم دینی» و «آرمانهای انسانی» در شعر انقلاب، حکایت از این مطلب داشت که تأکید شاعران عمدتاً بر «مضمون» و «محتوی» بوده است تا «فرم» یا «صورت». پرداختن به عنصر «آزادی» و «آزادگی» نیز در راستای همین تحول محتوایی شعر انقلاب قابل توجیه می‌باشد.

در پاسخ به اینکه «دلایل» توجه ویژه شاعران ایرانی به مقوله آزادی و آزادگی چیست به نظر ما دو دلیل قابل ذکر است:

الف- دلیل تاریخی :

فضای سیاسی - اجتماعی تا قبل از انقلاب همواره فضای محدود و بسته ای بوده و نویسندگان و هنرمندان و شاعران آزاده و آزادی خواه، بویژه در عصر حاکمیت پهلوی، با کوچکترین بهانه گرفتار می شدند. با تحقق تولد انقلاب به رهبری آیت الله العظمی امام خمینی (ره) نسیم زندگی بخش آزادی وزیدن گرفت و مقوله آزادی اجتماعی و رهایی از قید و بندها و زنجیرها، بعنوان سر لوحه انقلاب مورد توجه شاعران و نویسندگان قرار گرفت.

^۱ - اکبری، منوچهر؛ نقد و تحلیل ادبیات انقلاب اسلامی؛ بخش اول، شعر - جلد اول؛ تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۱، ص ۶.

ب- دلیل دینی:

دلیل دومی که برای طرح آزادی و آزادگی در شعر انقلاب می‌توان ذکر کرد این است که: اساساً اسلام، مکتب حریت و آزادی و انسانیت است. پیامبر بزرگوار اسلام (ص) نهضت توحیدی خود را با شعار «قولوا لا اله الا الله تفلحوا» (بگوئید لا اله الا الله تا رستگار شوید) شروع کرد.

قسمت نخست این شعار «... لا اله...» متضمن آزادی و نفی همهٔ قید و بندها و زنجیرهاست. از آنجا که انقلاب ایران، انقلاب دینی و اسلامی است لذا طبیعی است که مهمترین شعار توحیدی و آزادی بخش اسلام را مورد توجه و تأکید قرار دهد، شاعران نیز به این مهم اهتمام ورزند، البته نکته ای که باید بگویم این است که:

در اسلام هم آزادی اجتماعی وجود دارد و هم آزادی معنوی، اما اهمیت آزادی معنوی بیشتر است. بنا به نظر علامه شهید مرتضی مطهری:

«آزادی اجتماعی مقدس است... اما آزادی اجتماعی بدون آزادی معنوی میسر و عملی نیست و اینست درد امروز جامعهٔ بشری که بشر امروز می‌خواهد آزادی اجتماعی را تأمین کند ولی به دنبال آزادی معنوی نمی‌رود، یعنی نمی‌تواند، قدرتش را ندارد چون آزادی معنوی را جز از طریق نبوت، انبیاء، دین، ایمان و کتابهای آسمانی، نمی‌توان تأمین کرد.»
ایشان می‌افزایند:

«آزادی معنوی برخلاف آزادی اجتماعی، آزادی انسان، خودش از خودش است. آزادی اجتماعی، آزادی انسان است از قید و اسارت افراد دیگر. ولی آزادی معنوی نوع خاصی از آزادی است، و در واقع آزادی انسان است از قید و اسارت خودش»^۱
به هر حال شاعران انقلاب، تحت تأثیر اسلام و انقلاب اسلامی به عرفان و آزادی معنوی نیز توجه خاصی نشان داده و در انواع قالبهای شعری به آن پرداختند.

^۱ - مطهری، استاد شهید مرتضی؛ گفتارهای معنوی؛ تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۶۱، ص ۱۵ و ۲۶.

فصل اول

آزادی و انعکاس آن در ادبیات

ارائه تعریف عینی و دقیق از آزادی امکان پذیر نیست. هرچند تعریفهای متعددی از آن عرضه می‌شود؛ اما تمام این تعریفها، با افکار و عقاید و فرهنگ جامعه‌ای که آن را ارائه کرده است مطابقت دارد. آزادی که مورد نظر ما است آزادی به معنای بی‌بند و باری نیست. آزادی بی‌بند و بار بجز ستم و ظلم و بی‌نظمی حاصل دیگری ندارد. «آزادی» در جامعه اسلامی باید مطابق موازین اسلامی و قانون اساسی، که قابل تغییر است، تنظیم شود.

نبودن آزادی در جامعه شاعران متعهد و اجتماعی را بر آن می‌دارد تا ادبیات را به صورت یک دریچه فشار مورد استفاده قرار دهند. چنین شاعران و نویسندگانی در طول تاریخ پا به پای رهبران و مصلحان جوامع خود حرکت کرده‌اند و در مقابل هرگونه ظلم و بی‌عدالتی و رذالت‌های های فردی و اجتماعی موضع گرفته‌اند. رسالت اجتماعی شعر و ادبیات این است که از جریان اصیل تاریخی خود دور نیفتد و وظیفه اصلی‌اش آنست که هم از دردها، ستم‌ها، خفقان‌ها و فشارها بگوید و هم مبشر آینده‌ای روشن و تصویرگر فردایی امید بخش باشد. پس ادیب یا شاعر اصیل ناگزیر است تا سرکرده مبارزه‌ای باشد که فقط ادبی و هنری نیست و در حقیقت مرحله تازه‌ای از نبرد همیشگی ملتها برای به دست آوردن آزادی است. شاعران و نویسندگان در این قرن اخیر یعنی وقوع انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی در کنار سیاستمداران و روحانیان و روشنفکران که از میان مردم برخاستند به مقوله «آزادی» بخصوص آزادیهای سیاسی و اجتماعی و دینی پرداخته‌اند.